

METATONIJA MORFONOLOGIJOS POŽIŪRIU

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ

J. Kurilovičiaus nuomone, „kirtis morfologijoje vaidina didesnę vaidmenį nei kuri kita fonetinė kategorija“ [Курилович, 1962, c. 324]. Lietuvių kalbos priegaidės taip pat laikytinos tam tikra morfų charakteristika [Hjelmslev, 1936, p. 8; Urbutis, 1971, p. 71]. Todėl tikslinga panagrinėti, kaip šie prozodiniai elementai – kirtis ir priegaidė – susiję su lietuvių kalbos žodžių daryba.

1. **Metatonija kaip morfonologijos objektas.** Lyginant išvestinį žodį su pamatiniu, išryškėja galimos prozodinių elementų opozicijos: priegaidžių opozicija (cirkumfleksas : akūtas) ir kirčio viršūnių opozicija – tarp priešpaskutiniojo ir tolimesnio (skaičiuojant nuo darinio galo) skiemens $\left(\frac{1}{(4)3} \frac{1}{2} : \frac{1}{(4)3} \frac{1}{2} \right)^1$

Nežymėtisiais šių opozicijų nariais laikytini dažnesni kalbos elementai – tvirtagalė priegaidė ir priešpaskutiniojo skiemens kirtis². Apskaičiuota, kad viršūninio skiemens cirkumfleksas 1,35 karto dažnesnis už akūtą [Girdenis, 1983, p. 117]. Grožinės prozos tekstuose priešpaskutiniojo skiemens kirtis būdingas 51,6 (%) ištirtų sintagmų, o poezijoje – net 71,9% [Girdzi-jauskas, 1979, p. 160–161, 164]. Taigi nukrypimas nuo šių akcentinių tipų – „moteriškojo“ kirčio ir cirkumflekso – gali būti laikomas tam tikra prozodine „anomalija“.

Vadinasi, tolimesniojo skiemens kirčiavimas ir tvirtapradė priegaidė laikytini žymėtisiais fonologinių opozicijų nariais.

Prozodinė darinių analizė rodo, kad palyginti dažnai nežymėtoji priegaidė, cirkumfleksas, susijusi su nežymėtąja kirčio viršūnės vieta – priešpaskutiniu darinio skiemenim. Priešpaskutiniame skiemenyje dažniausiai vyksta cirkumfleksinė priegaidžių kaita, pvz.: *kařstis* (: *kārřtas*), *bėgsmas* (: *bėgti*), *bedařbis*, *-ė* (: *dārřbas*), *savanōris*, *-ė* (: *nōras*). Daugiaskiemenio kamieno darinyje cirkumfleksas gali atsirasti ir dėl kirčio viršūnės slinkties, pvz.: *sa-*

¹ ¹ – žymima kirčio viršūnės vieta, nenurodant viršūninio skiemens priegaidės.

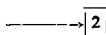
² Plg. [Трубецкой, 1960, c. 226; Girdenis, 1981, p. 191].

mānīus, -ē (: *sāmanos*), *beasmēnis*, -ē (: *āsmenī*), *raudonuodēgē* 'toks paukštis' (: *uodegā*)³.

Kirčio viršūnės perkėlimas į tolimesnį nuo galo skiemenį dažnai susijęs su žymėtąja, tvirtaprade, to skiemens priegaide, pvz.: *nuolaida* (: *nulėido*), *prietaisas* (: *pritaīsē*). Jei dėl fonetinių priežasčių balsis negali turėti tvirtapradės priegaidės (a, e), tolimesnis nuo galo skienuo vis tiek išlaiko stipriąją poziciją⁴. Be to, trečiajame (ar ketvirtajame) darinio skiemenyje gali vykti akūtinė priegaidžių kaita, pvz., *rėkauti* (: *rėkti*), *švilpauti* (: *švilpti*)⁵.

Nurodytų opozicijų nariai, galintys pakeisti vienas kitą tame pačiame darybos kamene, laikytini morfonologinės kaitos alternantais [Ильина, 1975, c. 40; Лопатин, 1977, c. 119–120]⁶. Pagrindinis yra pamatinio žodžio alternantas.

Nagrinėjant darybos kamienė vykstančius prozodinius reiškinius, paprastai laikomasi darybos eilės, kitaip tariant, morfonologinei kaitai nustatoma kryptis – iš pamatinio žodžio į darinį [Бернштейн, 1968, c. 52; Толстая, 1971, c. 40–43]. Cirkumfleksinei priegaidžių kaitai ir kirčio viršūnės slinkčiai į priešpaskutinį skiemenį būdinga „nežymėta“ kryptis, nežymėtojo opozicijos nario link:

pvz., <'> → <~> : *šaltas* → *šaltis*, *pjōvē* → *pjūvis*, <⊥ -> → <- ⊥> : *āšara* → *ašārius*, *kātilas* → *katilius*.

Akūtinė priegaidžių kaitai ir kirčio viršūnės perkėlimui į tolimesnį skiemenį būdinga priešinga kryptis, žymėtojo opozicijos nario link:

pvz., <~> → <'> : *vařgti* → *vārginti*, *leñda* → *lāndžioja*, <- ⊥> → <⊥ -> : *nuvařgo* → *nūovargis*, *išlāužē* → *išlauža*.

Struktūrinė darinų analizė rodo, kad priegaidžių kaita ir kirčio viršūnės slinktis yra giminiški prozodiniai reiškiniai. Tarp šių kaitų susidarę papildomosios distribucijos santykiai, t. y. derivacinio kamieno struktūra lemia vienos ar kitos alternacijos pasirinkimą to paties darybos tipo žodžiuose, pgl. *traūkq*, *traukā* (: *trāukē*) ir *ištrauka* (: *ištrāukē*). Tai leidžia teigti, kad priegaidžių kaita ir kirčio viršūnės perkėlimas yra vienas sudėtinis morfonologi-

³ Priešpaskutiniojo skiemens akūtas ir akūtinė priegaidžių kaita būdingi veikėjų ar veiksmo upatybės turėtojų pavadinimams, pvz.: *gvēra* (: *gvēro*), *pāikša* (: *paiko*).

⁴ Šiuo atveju stiprioji viršūninio skiemens pozicija susijusi su stipriąja morfema (plg. [Garde'as, 1971, p. 96; Girdenis, 1972, p. 66; Гирденяк, 1985, c. 66]).

⁵ Plačiau žr. [Jakaitienė, 1975, p. 29–34].

⁶ Morfonologinių kaitų tyrimas – vienas galimų morfonologinės analizės aspektų (plačiau žr. [Лопатин, 1977, c. 88; Akelaitienė, 1986, p. 112]).

jos reiškiny [plg.: Глисон, 1959, c. 125; Kazlauskas, 1966, p. 120; Girdenis, 1981, p. 39–40].

Taigi kelios prozodinės kaitos, veikiančios ta pačia kryptimi, sudaro vieną metatonijos rūšių: žymėtojo opozicijos nario pasikeitimas nežymėtoju būdingas cirkumfleksinei metatonijai, o nežymėtojo pasikeitimas žymėtoju – akūtinei [Микуленене, 1987, c. 9].

2. **Morfotonema.** Kadangi šių morfonologinių kaitų alternantai – prozodiniai elementai, tai juos, galinčius pakeisti vienas kitą tame pačiame darybos kamieno, tikslinga sujungti į vieną supersegmentinę morfonemą [Лопатин, 1981, c. 174–175], arba morfotonemą (plg. fonema morfema = tonema : morfotonema)?.

Vadinasi, metatonija, kaip sudėtinis morfonologijos reiškiny, apima keturias prozodines kaitas, žymimas keturiomis skirtingomis morfotonemomis. Tai: 1) cirkumfleksinė priegaidžių kaita – $\langle ' / \sim \rangle$, plg. *šókis* (: *šóko*), 2) kirčio viršūnės perkėlimas į dešinę – $\langle \underline{\quad} - / - \underline{\quad} \rangle$, plg. *pinigius*, -ė (: *pinigus*), 3) akūtinė priegaidžių kaita – $\langle \sim / ' \rangle$, plg. *plaukioti* (: *plaukti*), 4) kirčio viršūnės perkėlimas į kairę – $\langle - \underline{\quad} / \underline{\quad} - \rangle$, plg. *priemoka* (: *primóka*).

3. **Metatonijos funkcijos.** Metatonija, kaip ir kitos morfonologinės kaitos, atlieka tam tikras fonologinio derinimo funkcijas. Linijinių elementų, balsių ar priebalsių, alternacijos darybos kamieną „pritaiko“ prie darybos formanto [Urbutis, 1978, p. 23]. O prozodinės kaitos darinį priskiria vienam akcentinių tipų, „įvelka“ jį į vieną kurią akcentinę paradigmą, plg.:

púodas (1) → *puóðzius* (2) *kùbilas* (3^b) → *kubilius* (2)

$\frac{1}{2}$ → $\frac{\sim}{2}$ (2) $\frac{1}{3} \frac{1}{2}$ → $\frac{1}{3} \frac{1}{2}$ (2)

Žodžių daryboje teoriškai galimi šie kombinaciniai prozodinių kaitų variantai^a.

- I. $\langle ' / \sim \rangle \sim \langle \underline{\quad} - / - \underline{\quad} \rangle$
- II. $\langle \sim / ' \rangle \sim \langle - \underline{\quad} / \underline{\quad} - \rangle$
- III. $\langle ' / \sim \rangle \sim \langle - \underline{\quad} / \underline{\quad} - \rangle$
- IV. $\langle \sim / ' \rangle \sim \langle \underline{\quad} - / - \underline{\quad} \rangle$

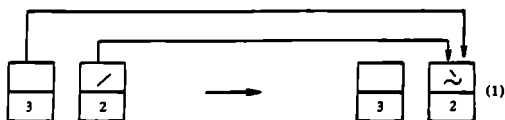
Pirmosios grupės morfotonemos žymi cirkumfleksinės metatonijos atveju vardažodžio kamieno dariniuose. Šiai grupei priklauso kai kurie galūnių,

^a Dr. A. Pakerio nuomone, tinkamesnis morfoprozodemos terminas.

^b Šie kombinaciniai variantai gali būti vadinami ir morfonologiniais sinonimais [Редькин, Сахаров, 1977, c. 57].

priešdėlio *be-* vediniai ir dūriniai, kurių antrajame dėmenyje įvykusi meta-tonija. Prozodinius derivacinio kamieno pakitimus rodo prozodinis šių da-rinių modelis (žr. 1 schemą)⁹.

1 schema. Pirmasis prozodinis darinių modelis

Pavyzdžiai:

< ' / ~ > : *bōblius* (: *bóba*), *bekaūlis*, -ė (: *káulas*), *raudonplaūkis*, -ė (: *pláu-kas*);

< ̲ - / - ̲ > : *motērius* (: *móteris*), *bestubūris*, -ė (: *stūburas*), *raudon-skiautėris*, -ė (: *skiaūtėrė*).

Antriosios grupės morfotonemos, žyminčios akutinę metatoniją, paprastai realizuojamos galūniniuose ir priesaginiuose veiksmažodinio kamieno vėdi-niuose. Šių darinių kirčiavimas matyti iš antrojo prozodinio modelio (žr. 2 schemą).

2 schema. Antrasis prozodinis darinių modelis

Pavyzdžiai:

< ~ / ' > : *kváiša* (: *kvaíšo*), *páikša* (: *paikti*);

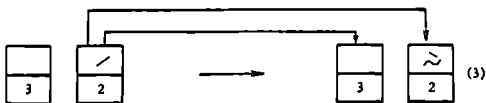
< - ̲ / ̲ - > : *priekvaiša* (: *prikvaišo*), *išgaiša* (: *išgaišo*).

Veiksmažodinio kamieno dariniams būdingos ir trečiosios grupės prozodi-nės kaitos. Kaip matyti, vieno darybos tipo žodžiuose gali veikti skirtingų krypčių prozodinės alternacijos. Akcentuacinius derivacinio kamieno paki-timus rodo prozodinis darinių modelis (žr. 3 schemą)¹⁰.

⁹ Kairėje schemas pusėje užfiksuotas pamatinio žodžio, dešinėje – darinio kirčiavi-mas.

¹⁰ Šios grupės dariniams būdingos ir kitos morfonologinės kaitos – metafonija ar apofonija [Mikulėnienė, 1983, p. 182].

3 schema. Trečiasis prozodinis darinių modelis

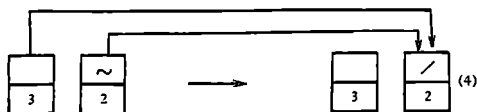
Pavyzdžiai:

<' / ~> : *bėgis* (: *bėgo*), *lūdis* (: *lėjo*), *bėgsmas* (: *bėgti*),

<- 1 / 1 -> : *nubėgis* (: *nubėgo*), *nūlūdis* (: *nūlėjo*), *išeiga* (: *išeiti*).

Akūtinė priegaidžių kaita ir cirkumfleksinė kirčio viršūnės slinktis – ketvirtasis prozodinių kaitų variantas – dabartinės lietuvių kalbos dariniuose nepaplitęs. Šiai grupei priklauso tik tokie galūniniai viensiemenio vardažodinio kamieno vediniai, kaip *vilkė* (: *vilkas*). Daugiaskiemeniame vardažodiniame kamienne cirkumfleksinė kirčio slinktis, lemianti tvirtapradę darinio priegaidę, pastebėta pirmajame dūrinių dėmenyje, pvz.: *akmėnskaldė* (: *akmenį*), *vidūrnaktis* (: *vidurį*)¹¹. Darinių akcentuacija pavaizduota prozodiniu modeliu (žr. 4 schemą).

4 schema. Ketvirtasis prozodinis darinių modelis

Pavyzdžiai:

<~ / ' > : *vilkė* (: *vilkas*), *zuikė* (: *zuikis*);

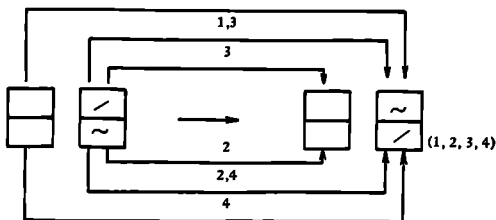
<1 / - / - 1 > : *nugarkaulis* (: *nūgara*), *ketūrlinkas*, *-a* (: *kėturis*).

Negausūs šio akcentinio varianto pavyzdžiai patvirtina teorines prielaidas, tačiau kitos darybos žodžiuose minėtos prozodinės kaitos drauge nefunkcionuoja. Dabartinės lietuvių kalbos požiūriu ketvirtasis prozodinis modelis yra periferinis, todėl darinių akcentuacijos sistemoje gali būti traktuojamas ir kaip „tuščiasis langelis“ (plg. Мартыне, 1960, c. 110).

Morfonologinės metatonijos veiklos galimybės matyti jungtiniame prozodiniame modelyje (žr. 5 schemą).

¹¹ Šiuo atveju tvirtapradę darinio priegaidę susijusi su žymėtają kirčio viršūnės vieta: kirtis persikelia į trečiąjį (nuo galo) skiemenį (drauge jis – antrasis (nuo galo) kirčiuotojo dėmens skiemo, plg. *nugarkaulis* : *nūgar-a*).

5 schema. Jungtinis prozodinis darinių modelis

Prozodinės kaitos pasirinkimą lemia ne tik darybos kamieno struktūra, fonetinė jo sudėtis ar pamatinio žodžio akcentinės savybės. Klasifikuojant darinius pagal aprašytus prozodinius modelius, išryškėja morfonologinis ryšys tarp darybos formanto (tiksliau – jo balsio) ir darinio akcentinės paradigmos. Tuomet metatonijai vėl tenka morfonologinio „regulatoriaus“ vaidmuo.

МЕТАТОНИЯ В МОРФОНОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Резюме

В данной статье под термином метатония понимаются все возможные просодические изменения производящей основы – как чередования слоговых интонаций, так и перемещение ударения, т. е. метатония охватывает четыре типа просодических альтернатив, соответствующих четырем морфотонемам.

Установлено, что метатония способствует приспособлению деривата к одному из нескольких возможных просодических моделей. Она содействует также подбору соответствующей акцентуационной парадигмы.

LITERATŪRA

Akelaitienė, 1986 – Akelaitienė G. Morfonologija ir jos uždaviniai // Lietuvių kalba mokykloje. K., 1986. Kn. 2. P. 104–115.

Hjelmslev, 1936 – Hjelmslev L. Accent, intonation, quantité // Studii Baltici. 1936–1937. Vol. 6. P. 1–57.

Garde'as, 1971 – Garde'as P. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema // Kalbotyra. 1971. T. 22 (1). P. 93–96.

Girdenis, 1972 – Girdenis A. Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas // Baltistica. 1972. 1 priedas. P. 66–72.

Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. V., 1981.

Girdenis, 1983 – Girdenis A. Lietuvių bendrinės kalbos prozodinių skiemens tipų santykiniai dažnumai // Kalbotyra. 1983. T. 34 (1). P. 117–118.

Girdzijauskas, 1979 – Girdzijauskas J. Lietuvių eilėdara. XX amžius. V., 1979.

Jakaitienė, 1975 – Jakaitienė E. Metatonija priesaginių veiksmažodžių daryboje // Kalbotyra. 1975. T. 27 (1) P. 29–34.

Kazlauskas, 1966 – Kazlauskas J. Fonologinė kirkio raidos baltų kalbose interpretacija // Baltistica. 1966. T. 2(2). P. 119–132.

Mikulėnienė, 1983 – Mikulėnienė D. Metatonija ir balsių kaita // Mokomojo ir auklėjamojo proceso optimizavimas: Mokslinės-metodinės konferencijos, skirtos K. Preikšo gimimo 80-sioms metinėms, pranešimų tezės. Šiauliai, 1983. P. 182–183.

Urbutis, 1971 – Urbutis V. Garsų kaita ir žodžių daryba // Kalbotyra. 1971. T. 23 (1). P. 71–78.

Бернштейн, 1968 – Бернштейн С. Б. Введение в славянскую морфонологию // ВЯ. 1968. № 4. С. 43–59.

Гирденис, 1985 – Гирденис А. Морфонологические явления // Грамматика литовского языка (гл. ред. В. Амбразас). Вильнюс, 1985. С. 49–68.

Глисон, 1959 – Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

Ильина, 1975 – Ильина Н. Е. Морфонологические чередования в корневых морфах (на материале русского языка) // Теоретическая фонетика и обучение произношению: Сб. ст. М., 1975. С. 40–46.

Курилович, 1962 – Курилович Е. К вопросу о методике акцентологических исследований // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. М., 1962. С. 324–333.

Лопатин, 1977 – Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания. М., 1977.

Лопатин, 1981 – Лопатин В. В. Акцентологические проблемы синхронного словообразования в современном русском языке // Славянское и балканское языкознание. Вып. 6: Проблемы морфонологии. М., 1981. С. 174–197.

Мартине, 1960 – Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). М., 1960.

Микуленене, 1987 – Микуленене Д. С. Явления метатонии в именных флексивных образованиях современного литовского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. Вильнюс, 1987.

Редькин, Сахаров, 1977 – Редькин В. А., Сахаров А. Л. Морфонема и морфонологический словарь русского языка // Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977. С. 51 – 70.

Толстая, 1971 – Толстая С. М. О некоторых трудностях морфонологического описания // ВЯ. 1971.

Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Iteikta
1988 m. kovo 14 d.